

Ключевые слова: *история Украины, Киевский коммерческий институт, С. М. Драгоманов, украинское национально-освободительное движение.*

Andrii Chutkyi

ON BIOGRAPHY OF DRAGOMANOV FAMILY: HISTORY OF OBTAINING EDUCATION BY S. DRAGOMANOV

This scientific paper is devoted to lesser-known member of Dragomanov family – M. Dragomanov's son Svitozar Dragomanov. Process of him receiving secondary and higher education is studied. Particular focus is placed upon beginning of his scientific work. The paper is based on documents presented by archive of Kyiv commercial institute.

Key words: *Ukrainian history of XX century, Kyiv commercial institute, S. Dragomanov, Ukrainian national liberation movement.*

Стаття надійшла до редакції 6.11.2015

УДК 94-059.1(477.51-25): [821.161.2:
725.945-044.235(477.53-25)] "1903"

Тамара Демченко

ЧЕРНІГІВЦІ НА «СВЯТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ»

У статті висвітлено перебіг та історичне значення урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р., проаналізовано роль представників чернігівської інтелігенції в організації свята.

Ключові слова: *пам'ятник І. Котляревському, український національно-визвольний рух, чернігівська інтелігенція, українська література, заборона української мови.*

Відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві – подія знакова для українського національно-визвольного руху. Саме так вона оцінюється у всіх нерадянських «історіях». М. Аркас писав: «По-між інтелігенцією на Україні тим часом все більше і більше виявляється самосвідомість, національний рух шириться, і це добре виявилось було у 1903 році на Полтавському святі, коли одкривали у Полтаві пам'ятник батькові українського письменства. [...] Тут були заступники од усіх країв України, з Галичини і Буковини, – зібрались і вчені, і письменники наші» [1, с. 383]. У праці Н. Полонської-Василенко виокремлено ще один історично вагомий аспект цієї події: «Одночасно з здобуванням українською культурою почесного місця щораз гостріше відчувалася потреба, – підкреслювала авторка, – здобути права для української мови. Обмеження її викликало різкі конфлікти: у Полтаві, під час відкриття пам'ятника Котляревському, заборонено виголошувати привітання українською мовою; тоді делегати відмовилися виступати і поклали на стіл президії українські тексти промов в папках» [26, с. 412]. М. Грушевський прийшов до висновку про позитивне значення демаршу представників інтелігенції: «Коли в 1903 р. при відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві українські делегації, не допущені до голосу з українськими привітаннями, демонстративно покидали святочне зібрання [...], се в тодішній важкій тиші могло вважатися корисним інцидентом, пригадуючи суспільності ганебні заборони українського слова» [3, с. 78]. С. Єфремов, якому належить визначення «свято української інтелігенції», вбачав його непроминальне значення у тому, що: «Багато з теперішніх свідомих українців початок своєї свідомості рахують од пам'ятного дня – 30 серпня 1903 р. Сей день скинув їм полуду з очей [...]. В історії українського руху це був рішуче поворотний момент» [7, с. 158]. До речі, це не просто красива фраза. Про Л. Жебуньова, одного з відомих діячів національно-визвольного руху, С. Чикаленко писав, що він, «коли побував на ювілейнім святі Котляревського, то відтіля вернувся гарячим свідомим українцем...» [33, с. 341]. Така одностайність у оцінюванні події як небуденного явища у тодішньому громадському житті, віднайдення у ній багатьох складників руху за національне визволення породила і значну кількість споминів безпосередніх учасників урочистостей [6, с. 66–77; 7; 10; 18, 142–144; 21; 29; 33, с. 337–340; 34]. Важливим джерелом інформації виступають також дві вміщені у журналі «Киевская старина» статті, написані «по гарячих слідах» [5; 8]. З нечисленних публікацій нашої доби заслуговують на відзначення біографічний роман Ю. Хорунжого про М. Старицького [32] та стаття Ю. П'ядика [28]. Якщо письменник із властивою йому увагою до деталей та історичною точністю

при їх відтворенні зумів відобразити атмосферу свята, передати настрої і духовної еліти, і звичайних людей, котрих теж не бракувало на відкритті пам'ятника, то Ю. П'ядик ідентифікував практично всіх осіб, що вмістилися на знаменитій світлинці учасників урочистостей. Дякуючи йому, можна визначити і коло членів чернігівської делегації. Проте увага наших сучасників до цієї події явно не відповідає її історичній ролі, тим більше коли спуститися із загальноукраїнського рівня на регіональний. Так, маємо тільки одну публікацію, присвячену відкриттю пам'ятника І. Котляревському та участі чернігівських діячів у святі [27].

Метою даної розвідки є висвітлення ролі чернігівських українців та представників громадських інституцій губернії в підготовці й організації свята у Полтаві, що дасть можливість повніше окреслити їхню присутність у загальноукраїнському русі, а заодно й глибше з'ясувати сутність даного феномену – «свята української інтелігенції».

Як відомо, до справи відзначення 100-річчя появи «Енеїди» І. Котляревського першими долучилися галичани. У виголошеній 1 листопада 1898 р. на засіданні НТШ доповіді («відчиті») М. Грушевський наголосив на історичному значенні ювілею: започаткування «нової» літератури знаменувало національне відродження, котре «сотворило таку нову українську інтелігенцію», яка свідомо пішла на зближення з народом [4, с. 115]. Заклик, що пролунав зі Львова був почутий в Наддніпрянській Україні. Звичайно, тут не йдеться про прямий вплив. Полтавська земська управа ще у березні 1894 р. ухвалила постанову про спорудження пам'ятника письменникові у Полтаві. Одночасно було постановлено «клопотатися про дозвіл підписки в межах Полтавської і Чернігівської губерній» на збирання коштів [5, с. 157]. Відповідна санкція з Петербурга надійшла у 1895 р., але уряд погоджувався на відкриття у Полтаві пам'ятника І. Котляревському тільки як патріоту Росії, котрий відзначився під час війни з французами. Крім того, збір коштів було обмежено лише Полтавською губернією. У звіті про обставини спорудження пам'ятника М. Дмитрієв відзначив ініціативу Чернігівської міської управи, яка сама підняла «клопотання» щодо підписки на пам'ятник, але не отримала дозволу [5, с. 158].

Кошти на пам'ятник, як відомо, збирали близько десяти років. І сам процес, і вибір місця під монумент перебували в полі зору української громадськості. Так, С. Петлюра піддав різкій критиці одного з гласних Полтавської міської думи, купця Ринденкова, котрий вважав, що «Этот, как его, Котляревский, не заслуживает Петровской (краща в городі) площади»... «Стидно полтавським «гласним»; сором також і тутешнім українським діячам, що допустили впливати на діло таким добродіям, як Ринденков», – обурювався журналіст [25, с. 20]. Цікаво, що в ході урочистостей, можливо, за винятком офіційних промов, ідею патріотичного служіння імперії повністю зігнорували. Представники «обох Україн» вшановували свого великого письменника.

Член міської управи Г. Маркевич, який зачитав довідку про кошторис пам'ятника, зазначив, що він «справді народний, бо ж п'ятдесят чотири відсотки усіх зібраних грошей – то трудові карбованці селян і полтавських козаків» [32, с. 470]. Для практичної реалізації ідеї спорудження монументу чимало зробили представники Полтавського губернського земства на чолі з Ф. Лизогубом та міської думи, якою керував В. Трегубов – полтавський домовласник, котрий володів землею і в повіті. А. Жук, можливо, не зовсім справедливо характеризує його так: «тип “самоотверженого малоросіянина”, страхополох і кар'єрист» [10, с. 189]. Проте справжнім промотором у цій справі став у Полтаві керівник Статистичного бюро губернського земства О. Русов. На жаль, його на час відкриття пам'ятника вже не було у Полтаві. Як іронічно відзначив В. Науменко: «міністр внутрішніх справ Плеве визнав шкідливою його діяльність в Полтавщині», і статистик змушений був виїхати до Петербурга [24, № 3, с. 22]. Отже, з повним правом можна стверджувати, що спорудження пам'ятника – справа рук переважно українців.

Чернігівська громадськість виявила готовність взяти участь у святі, бо ім'я І. Котляревського користувалися значною популярністю в краї. Так, ще у 1898 р. у «Земском сборнике» був вміщений нарис Гр. Коваленка про І. Котляревського. Автор підкреслив: «Заслужений успіх Котляревського пояснюється саме тим, що він у своїй діяльності спирався на рідний ґрунт» [17, с. 39]. Є дані, що нарис виходив і окремим виданням. Цікаво, що вже після відкриття пам'ятника на сторінках цього ж видання з'явилася своєрідне продовження вищезазваної публікації. Гр. Коваленко відкриває другу свою статтю згадкою про полтавське свято, причому трактує його як відкриття пам'ятника «першому українському народному поетові», пише про підготовку звіту про участь чернігівців у полтавському святі, який, на жаль, так і не побачив світу [16, с. 152]. Нарешті, цей діяч підготував реферат, з яким і виступив на засіданні Чернігівської архівної комісії (ЧАК) 27 травня 1903 р. Хоча він і називався «До історії літературних і громадських течій в Малоросії», але основну увагу доповідач зосередив на

значенні творчості І. Котляревського для українського народу. Він прийшов до висновку, що письменник керувався бажанням реабілітувати «добрих полтавців» (тобто всіх малоросіян), добитися для них поліпшення умов життя, уваги і поваги до простого люду ціною забуття всіх старих договорів, зрад й інше. Співчутливе ставлення до малоросіян правителя краю кн. Репніна давало деякі надії в цьому відношенні» [11, с. 4]. Реферат викликав жвавий інтерес у присутніх. У його обговоренні взяли участь І. Шраг, А. Верзилов, Г. Соколовський [11, с. 4–6]. 29 липня того ж року Гр. Коваленко доповів членам ЧАК про запрошення від полтавських земців на свято. До складу делегації обрали тодішнього голову комісії Є. Зеленецького, Гр. Коваленка та А. Шелухина [11, с. 20]. Але на початку серпня 1903 р. відбулося ще одне засідання, на якому затвердили текст вітального адреса і замість Є. Зеленецького до складу делегації обрали М. Коцюбинського [11, с. 34]. Як голова Чернігівського музично-драматичного гуртка письменник отримав доручення представляти і останній на майбутніх урочистостях [23, с. 192–193]. Очевидно, що подібна робота провадилася і в інших громадських осередках. Так, І. Шраг зазначив у своїй «Автобіографії»: «На ювілеї Котляревського я був делегатом од Чернігівського повітового земства і від “чернігівських українців”» [12, с. 57], тобто теж мав два «мандати». Згадка про «чернігівських українців» розкривається просто – йдеться про представництво від місцевої «Громади». Її визнані літописці писали: «Брала участь Громада у всеукраїнському святі в Полтаві, в столітню річницю нової укр[аїнської] літератури» [2, с. 482]. Усього, згідно з нашими підрахунками, на святі у Полтаві були присутні 7 представників чернігівської «Громади».

До Полтави з'їхалися майже всі активні діячі українських кіл Наддніпрянської та делегація Наддністрянської України. Їхали всі з Києва у двох сусідніх вагонах одного поїзда. «Жартуючи[,] казали ми, – писав у спогадах Є. Чикаленко, – що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації» [33, с. 337]. На цей потяг сіли й чернігівці. Ймовірно, сталося це на станції Крути. В. Сімович помітив на пероні серед інших пасажирів М. Коцюбинського, якого знав по світлинах [29, с. 67]. Уже сама гуртова поїздка сприяла зближенню, жвавому обміну думками, палким дискусіям поміж галичанами й буковинцями та «східняками».

Проте вони опинилися не в однаковому становищі, коли прибули до Полтави і довідалися про програму святкування. Проблема полягала у тому, що на «академії» Полтавської міської думи влада заборонила підданам російського імператора виголошувати промови українською мовою, тоді коли галичанам не чинили перешкод. Про це гостей заздалегідь попередили полтавські «українці». На квартирі їхнього очільника адвоката М. Дмитрієва пізнього вечора відбулася нарада «старших українців», до яких В. Щербаківський зарахував: М. Лисенка, М. Старицького, Лесю Українку, І. Шрага, М. Порша, Б. Грінченка з жінкою, М. Коцюбинського, М. Міхновського [34, с. 50]. Питання обговорювалося одне: як вчинити з огляду на заборону.

Річ у тім, що радикально налаштовані юнаки, котрі належали до полтавської «Вільної громади РУП», хотіли взагалі бойкотувати свято. Їм протиставила свої аргументи «меншість», до якої належали Ю. Коллард і Л. Мацієвич. Вони прагнули надати довгоочікуваному відкриттю «характер загально-національної демонстрації» [18, с. 143]. До «старших українців» направили представників і, зрештою, ухвалили спільне рішення: щоб, як тільки пролунають слова заборони, представники делегацій підросійських міст «тут же з трибуни прилюдно зложили свій протест і одмовилися давати адреси, а присутні серед публіки після цих протестів усі[,] щоб повиходили з залі, повівши за собою й несвідому публіку». Цей план С. Єфремов потрактував як «битву між офіційною Росією й українством» [7, с. 155].

На церемонії відкриття пам'ятника, творчий задум і виконання автора якого – Л. Позена (1849–1921), піддав різкій критиці Д. Антонович: «Саме погруддя Котляревського – і не монументальне, і не пластичне – є, власне, слабим місцем скульптурної частини пам'ятника (архітектурна його частина просто жахлива). Ситуацію дещо рятують три горельєфи на пам'ятнику...» [31, с. 301], нічого незапланованого не відбулося. Публіки було вдосталь. Перебіг свята був тривалий і стомливий. Спочатку відбулася панахида по І. Котляревському, яку відправив на могилі письменника архієрей Іларіон, потім – о 3 годині дня молебен у місті. Лесю Українку, якій важко було довго стояти, підтримував В. Сімович [19, с. 713]. Нарешті полтавський віце-губернатор С. Фонвізін стягнув покривало з монументу. Вад у творінні академіка скульптури, земляка полтавців Л. Позена, ніхто не помітив або не відзначив у спогадах. Навпаки, Д. Дорошенко згадував, що пам'ятник, «був дуже зграбний і робив надзвичайно миле враження» [6, с. 72]. Розпочалося покладання вінків. «Делегації несуть вінки з живих квітів, лавру, срібла... Десять, двадцять, тридцять, сорок вінків. А ще несуть. На побажання публіки Борис Грінченко, що стоїть найближче, зачитує

написи. Оплески й схвальні репліки» [32, с. 470]. Серед вінків С. Єфремов вказав і на два з написами від Чернігівського українського театрального товариства та губернської архівної комісії [8, с. 172–173].

О пів на восьму вечора розпочалися урочисті збори, які організувала Міська дума. В архіві Лесі Українки збереглася програмка, прикрашена портретом І. Котляревського: «В просветительном здании имени Н. В. Гоголя состоится торжественное заседание Думы 30 августа 1903 года в день открытия памятника славному украинскому поэту И. П. Котляревскому». На звороті розписані всі передбачені виступи. «I Приветственная речь Городского Головы. II Краткая историческая записка и отчет Городской Управы по сооружению памятника. III Речь И. М. Стешенко о литературно-художественном значении произведений И. П. Котляревского. IV Приветствия и адреса иностранных и иногородних делегатов, представителей местных учреждений и обществ и частных лиц, по случаю открытия памятника» [19, с. 712–713].

Публіка з небувалим ентузіазмом зустрічала бурхливу овацією виступи галичан і буковинців. «“Відплескали” й мене, що промовляв від чернівецької молоді. І я залишився між новими знайомими на естраді...», – пригадував В. Сімович [29, с. 68]. «Проскочив» з виступом українською мовою і представник від Хотинщини (вона перебувала в складі Російської імперії) М. Немоловський. Ймовірно, що головуючий не дуже добре знав географію, а промовець заявив, що говорить від «зеленої Буковини» [29, с. 68]. Досить довго вітали гостей російською мовою представники різних товариств і громадських організацій. Від Чернігова вітальний адрес, швидше за все, зачитав А. Верзилов, Чернігівського губернського земства – П. Солонина, від музею українських старожитностей імені В. Тарновського, ймовірно, виступив А. Шелухин. Чернігівське повітове земство репрезентував І. Шраг [21, с. 9, 37; 8, с. 187–188]. Уже йшлося про те, що кульмінацією урочистого засідання стало несанкціоноване вживання української мови. Проте варто більше уваги приділити змісту адресів, виголошених і по-російськи. Якщо представник Харківського повітового земства ставив риторичне запитання: «Хто з письменних малоросів не знає творів цього знаменитого українського письменника» і відзначав «необразливий гумор», притаманний його творам [8, с. 185], то І. Шраг жодного разу не вжив слово «малоросійський». Натомість він убачав значення події в житті українського народу в тому, що вшановувався діяч, який «у важкі часи закріпачення мас цього народу, зневажливого ставлення до його життя, установ, мови і звичаїв, в той час, коли чужі народу засади діяльно впроваджувалися в його життя, силою свого таланту примусив читати твори, написані мовою цього народу, захоплюватися ними». Невипадково ж С. Єфремов, вмістивши у своєму «звіті» повний текст адреса, зазначив, що він справив «особливо сильний вплив на публіку» [8, с. 188].

Проте справжнє пожвавлення розпочалося із виступом М. Коцюбинського, який проголосив свою промову українською мовою. Він мав зачитати один із двох вітальних адресів, бо ж репрезентував одразу дві інституції. Тексти їх, на щастя, збереглися й оприлюднені [20, с. 335–337]. Адрес від Чернігівської архівної комісії носить підкреслено стриманий, науковий характер: «Родоначальник нової української літератури і один з перших збирачів народних пісень і звичаїв, він дав поштовх для дальших робіт по вивченню нашої народності. Спорудження пам'ятника такому славетному історичному діячеві України гідне глибокої поваги всіх люблячих рідну старовину і шануючих культурні інтереси народу», – так оцінювалося у ньому історичне значення творчості героя урочистостей [20, с. 336]. Зовсім іншим духом сповнений адрес від Чернігівського музикально-драматичного товариства. Як видно з чернетки, яка зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику письменника, його написав сам М. Коцюбинський. Ту ж саму ідею автор передає високохудожньою прозою: «І ось з'являється людина, з'являється талант – жива душа народна, і як міст через безодню, перекидає веселку поезії і єднає обидва береги. Він бере з-під сільської стріхи пісню народну і переносить її на той бік – і бринять в душі інтелігента живії струни» [20, с. 336]. С. Єфремов засвідчив, що саме цей текст озвучив письменник.

Коли головуючий надав слово О. Андрієвській, яка репрезентувала Чернігівське драматичне товариство, й вона теж розпочала привітання українською мовою, то її зупинив В. Трегубов і нагадав, що в Російській імперії публічні промови цією мовою виголошувати заборонено. Панна зблідла і замовкла. Натомість в залі піднявся страшенний гвалт. М. Міхновський в знак протесту відмовився читати адрес, його підтримав І. Шраг. Публіка стала виходити із зали [34, с. 221–222].

Це була відкрита демонстрація протесту, а С. Єфремов оцінив ситуацію ще гостріше, трактуючи навіть у підцензурній статті даний інцидент «як брутальну наругу над пам'яттю вшанованого поета і насильство над почуттями осіб, котрі зібралися, вшанувати його пам'ять» [8, с. 194]. Приміщення міського театру, де проходили урочистості, у безцензурних спогадах він

порівняв з полем «битви», бо ж гості Полтави, завдяки своїм місцевим однодумцям, були прекрасно обізнані з ухвалою щодо заборони на мову і вирішили не поступатися – вчинити демарш. Течки без промов і адрес кидали на стіл голові зборів і представники від російських товариств й інституцій, що пояснювалося їхньою солідарністю з позицією українців. Даний епізод став виразним символом вибухонебезпечної ситуації в імперії щодо національного питання: «І в той час, коли густа юрба стояла ще під театром, – спостерігав С. Єфремов, – а до театру з усіх боків бігла поліція “пресекать демонстрацию”, діло вже було зроблено, і телеграф по усіх усюдах розносив звістку про перший український прилюдний виступ громадою» [7, с. 159].

Це дійсно було так. Багато учасників усвідомлювали історичне значення події. Так, І. Шраг у листі до О. Лотоцького від 8 лютого 1904 р. цікавився: «Чи не відомо Вам, через що у столичних часописах не було звісток про відкрите пам'ятника Котляревському? “Інциденти”, які там трапилися, мали, безперечно, загальний інтерес, а їх цілком замовчано, чи часописи не надавали їм ваги; чи Гл[авное] Упр[авление] по д[елам] печати заборонило їх згадувати?» [14]. Здогад про втручання цензури був правильним. Тільки через десять років «Украинская жизнь» оприлюднила інформацію про «скандал», який відбувся через заборону публічно вживати українську мову [13, с. 99].

Проте святкування продовжувалося і наступного дня: зі сцени лунали вірші у виконанні корифеїв української сцени М. Садовського, М. Старицького, об'єднаний киево-полтавський хор виконав кантату М. Лисенка. Увечері знову вистава, на цей раз без будь-якого політичного присмаку – безсмертна «Наталка Полтавка» за участю легендарних українських артистів – М. Кропивницького, М. Садовського, І. Карпенка-Карого, Л. Ліницької, С. Тобілевич [8, с. 197–198].

Цьому святкові вся українська культура й чернігівські краєзнавці зокрема завдячують появою унікального фотодокументу, зробленого 1 вересня 1903 р. спільного фото «на згадку», на якому зображено 68 учасників полтавських урочистостей. Серед них є й чернігівці. На світлині для вічності залишилися зафіксованими Аркадій Верзилов, Віра Коцюбинська, Віра Ворона, Григорій Коваленко, Михайло Коцюбинський, Ілля Шраг та Андрій Шелухин [28, с. 202–205]. Як бачимо, це були представники чернігівських українців. Крім того, до Полтави прибув член губернської земської управи П. Солонина і делегація від Ніжина (3 особи), які проголосили вітальну адресу міської думи [8, с. 192–193]. Воістину унікальним явищем стала єдина на святі дяка батьку української літератури від селян, – писаний українською мовою адрес від Веркіївської сільської громади Ніжинського повіту. На жаль, він не був зачитаний, але сам факт появи депутації від селянства С. Єфремов оцінив дуже високо [8, с. 202]. Таким чином, разом з ніжинцями і веркіївцями, (припустимо, що останніх було не більше двох чоловік) делегація від Чернігівської губернії нараховувала до 15 осіб.

Відлуння цього величного святкування давало про себе знати ще довго. Його учасники в очах підростаючого покоління набували вигляду ледь не героїв. Показовим у цьому плані є спогад М. Ковалевського про зустріч із В. Сімовичем у Одесі в 1912 р. «...кожна розмова з ним мене дуже цікавила і захоплювала. Він багато оповідав з українського літературного життя, – зізнався мемуарист, – а також про свою першу подорож по Україні в 1898 році, коли в Полтаві побудований був пам'ятник Івану Котляревському. Ця глибока прив'язаність до нашої літератури і історії дуже сильно на мене вплинула, бо я побачив, що існує велика спільність духова, яка єднає всіх українців, де б вони не перебували, і яку не можуть знищити навіть державні кордони. Знайомство з Василем Сімовичем було одним з найкращих моїх споминів з часів перебування над Чорним морем. Пізніше я зустрічав Василя Сімовича в різних обставинах і завжди бачив у ньому той невідгасаючий український ідеалізм, якого не могли перебороти навіть найтяжчі умови і події» [15, с. 117]. Діячі українського національно-визвольного руху прагнули також використати досвід полтавських урочистостей і для встановлення пам'ятника Т. Шевченку [30, с. 106]. Поза цим багато людей відчули на святі й щось подібне до катарсису – немовби їхня повсякденна робота була освячена великими тіннями української минувшини. Гр. Коваленко у вже згадуваній статті вловив цей імпульс своєї давнини, відзначивши його важливість для сучасності. «Цей процес зближення станів і оновлення життя країни, на жаль, зустрічав чималі перешкоди; були “антракти” – то довгі, то короткі періоди застою і реакції. Але живе діло, розпочате Котляревським, котре знайшло багатьох продовжувачів, між якими були і великі, славнозвісні, і малі, невідомі, не померло і не помре, бо воно органічно пов'язано з розвитком і благом нашого народу; рідне слово, після подій XVIII століття, стало чи не єдиним знаряддям самодіяльності і самовираження народу, охороною його гідності і його добра» [16, с. 162–163]. С. Єфремов у статті, написаній з нагоди 150-річчя від дня народження І. Котляревського (1919 р.) ностальгійно згадував «пам'ятні дні» 1898 і 1903 років, «коли літературні дати стали ніби

джерелом громадського розворушення й приводом для підрахунку сил, що стоять “на сторожі коло їх, малих отих рабів німих”, людського їм життя шукаючи» [9. с. 354].

Події понад столітньої давнини не втратили, та, мабуть, і не скоро втратять актуальність для сьогодення, а відтак потребують і подальшого вивчення, і популяризації. Чернігівська громадськість була гідно представлена на полтавських урочистостях, її представники залишили по собі помітний слід в анналах «свята української інтелігенції».

Джерела та література:

1. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас; Передн. сл. П. М. Гвоздецького. – 3-те факс. вид. – К.: Вища школа, 1993. – 414 с.: іл.
2. Грінченкова М., Верзилов А. Чернігівська українська «Громада»: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / М. Грінченкова, А. Верзилов; Під. ред. М. Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. 463–487.
3. Грушевський М. С. Не пора / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 73–81.
4. Грушевський М. С. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 111–116.
5. Дмитриев Н. К истории открытия памятника И. П. Котляревского в г. Полтаве / Н. Дмитриев // Киевская старина. – 1903. – № 10. – С. 153–167.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): Наук.-популярне вид. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.: іл.
7. Єфремов С. На святі Котляревського (З згадок самовидця) / С. Єфремов // Київська старовина. – 1998. – № 5. – С. 150–159.
8. Єфремов С. Праздник украинской интеллигенции / С. Єфремов // Киевская старина. – 1903. – № 10. – С. 168–202.
9. Єфремов С. Фенікс (1769–1919) / С. Єфремов // С. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – С. 354–355. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).
10. Жук А.: Матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – Кн. 3 (24). – С. 188–199.
11. Журнали заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии / Под ред. П. М. Добровольского. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 3–61.
12. І. Л. Шраг: Документи та матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: Б. в., 1997. – 166 с.
13. Из недавнего прошлого (Чествование памяти И. П. Котляревского) // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 97–100.
14. Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. III, № 53095.
15. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Іннсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.
16. Коваленко Гр. Деятельность и значение И. П. Котляревского в истории украинского общества / Гр. Коваленко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 10–11. – С. 152–163.
17. Коваленко Гр. Иван Котляревский (биографический очерк) / Гр. Коваленко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 2–3–4. – С. 20–39.
18. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906; Українська студентська громада в Харкові; Революційна Українська партія (РУП) / Ю. Коллард; Вступ. сл. й ред. М. Антоновича. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.

19. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хроніка життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія наук у США, 1970. – 926 с.: іл.
20. Коцюбинський М. Твори в семи томах / М. Коцюбинський. – К.: Нукова думка, 1975. – Т. 5: Листи (1886–1904). – 431 с.
21. Кравченко В. Щоденник / В. Кравченко // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8. – С. 25–48.
22. Кротевич Є. Київські зустрічі: Спогади та новели / Є. Кротевич. – К.: Вид-во худ. літ. «Дніпро», 1965. – 335 с.
23. Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського / Й. Я. Куп'янський. – К.: Наукова думка, 1965. – 588 с.: іл.
24. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48; № 3. – С. 4–31.
25. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра; Упоряд. В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
26. Полонська-Василенко Н. Історія України: У двох т. / Н. Полонська-Василенко. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
27. Проніна Т. Відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві 30.VIII. – 1.IX. 1903 р. / Т. Проніна / Літературний Чернігів. – 2008. – № 4. – С. 121–127.
28. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими / Ю. П'ядик // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 194–205.
29. Сімович В. На святі Котляревського / В. Сімович // Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд. М. М. Потупейка. – Вид. друге, доп. – К.: Вид-во худ. Літ. «Дніпро», 1989. – С. 67–69.
30. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія / І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.: іл.
31. Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича / Упоряд. С. В. Ульяновська та ін. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
32. Хорунжий Ю. Борвій: Роман-драма в чотирьох одмінах / Ю. Хорунжий. – К.: Радянський письменник, 1987. – 476 с.
33. Чикаленко Є. Спогади 1861–1907 / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія наук у США, 1955. – 504 с.
34. Щербаківський В. Відкриття пам'ятника Котляревському / В. Щербаківський // Пам'ятки України: Історія та культура: Наук. часопис. – 2007. – № 4: Спецвипуск. – С. 50–52.

Тамара Демченко

ЧЕРНИГОВЦЫ НА «ПРАЗДНИКЕ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ»

В статье освещено ход и историческое значение празднования по случаю открытия памятника И. Котляревскому в Полтаве 1903 г., проанализировано роль представителей черниговской интеллигенции в организации праздника.

Ключевые слова: *памятник И. Котляревскому, национально-освободительное движение, черниговская интеллигенция, украинская литература, запрещение украинского языка.*

Tamara Demchenko

THE CHERNIHIV INTELLECTUALS REPRESENTATIVES ON THE HOLIDAY OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS

The article headlines the course and the historical importance of the celebration in connection with opening of the monument by Kotlyarevskiy in Poltava in 1903, analyses the part of the Chernihiv intellectuals representatives in the organisation of the ceremony.

Key words: *the opening of the monument by Kotlyarevskiy, national-liberation movement, Chernihiv intellectuals, Ukrainian literature, prohibition of the use of Ukrainian language.*

Стаття надійшла до редакції 9.11.2015